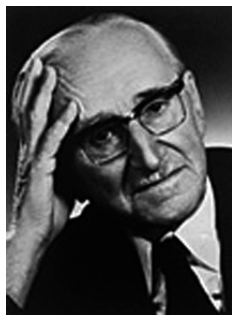

*Božo Stojanović**

FRIDRIH FON HAJEK

Nobelovu nagradu za ekonomske nauke u 1974. godini podelili su Gunar Mir dal (Švedska) i Fridrih fon Hajek (Velika Britanija) za pionirske radove u oblasti monetarne teorije, privrednih ciklusa, kao i za prodornu analizu uticaja globalnog društvenog konteksta (institucija u širem smislu) na funkcionisanje i rezultate privrednog poretka. Takva odluka Nobelovog komiteta predstavljala je veliko iznenađenje, s obzirom na to da je reč o analitičarima koji su imali malo toga zajedničkog.

1. BIOGRAFSKI PODACI

Fridrih fon Hajek, jedan od najistaknutijih pripadnika mlađe „austrijske škole“ i, bez ikakve sumnje, jedan od najvećih socijalnih mislilaca 20. veka (izdavač Hajekovih sabranih dela poredi njegov ugled u društvenim naukama sa ugledom Bora i Ajnštajna u fizici), rođen je u Beču 8. maja 1899. godine u porodici univerzitetskog profesora. Hajekov deda bio je biolog, a otac profesor medicine i botanike. Beč je u to vreme ne samo moćan politički, već uticajan i podsticajan intelektualni centar u kojem cvetaju filozofija, fizika, matematika, psihologija, muzika. Kao dete Hajek je strasno skupljao kamenčiće, insekte i cveće, a kao nešto stariji dečak bio je zadivljen fosilima i evolucijom (interes za evoluciju zadržao je do kraja života). U ranoj mladosti njegov interes se pomera na psihologiju i društvene odnose. Učestvovao je u Prvom svetskom ratu u vojsci Austrougarske monarhije i godinu dana proveo je na italijanskom frontu. Razboleo se i u toku lečenja do ruku su mu došle ekonomske knjige. Između ostalog, pročitao je i Mengerove *Grundsätze*. Nakon povratka u Beč Hajek se upisuje na studije prava. Prema vla-

* Institut za evropske studije, Beograd

stitim rečima, provodio je vreme na univerzitetu od jutra do večeri, slušajući predavanja iz raznih naučnih oblasti (između ostalog i ekonomije). Inače, Beč u to vreme predstavlja i jedan od tri vodeća centra u svetu za studije ekonomije (druga dva su bili Kembridž i Stokholm). U Beču je 1921. godine Hajek završio (tada se govorilo „doktorirao“) pravo, a 1923. godine i „društvene i političke nauke“. Sve je bilo spremno za uzlet.

U oktobru 1921. godine susreo se, na preporuku svog profesora Fridriha fon Vizera, sa Ludvigom fon Mizesom. Ovaj susret je za Hajeka bio sudbonosan. Mizes zauzima posebno mesto u Hajekovom naučnom razvoju. Peter Betke, jedan od velikih poznavalaca „austrijske škole“ i nesumnjivi autoritet na ovom području, smatra da najbolji način da se proceni Hajekovo delo jeste da se ono posmatra kao pokušaj da se „učini eksplicitnim ono što je kod Mizesa implicitno“. Sam Hajek je, govoreći o Mizesu, rekao da „ne postoji čovek kome intelektualno više duguje“. Nekoliko godina radio je u odeljenju Trgovinske komore, gde je Mizes bio finansijski savetnik. U ovom periodu učestvovao je i u čuvenim „Mizesovim privatnim seminarima“. Godine 1927 Hajek postaje direktor novoosnovanog Instituta za istraživanje privrednih ciklusa u Beču. Institut se, po uzoru na američke institucije sličnog profila, bavio teorijskim i empirijskim istraživanjima privrednih ciklusa. U periodu dok je upravljao Insitutom Hajek je nekoliko puta posetio SAD, gde je između ostalog posećivao seminare Klarka i Mičela. Boravci u SAD omogućili su mu da dobro savlada engleski jezik, što će se pokazati važnim za njegovu buduću karijeru („da sam nastavio da pišem na nemačkom ostao bih nepoznat“). Na poziv Lajonela Robinsa iz Londonske škole za ekonomiju i političke nauke, Hajek odlazi 1931. godine u London gde drži četiri predavanja iz monetarne teorije i privrednih ciklusa. Predavanja su ostavila dobar utisak pa mu je ponuđeno stalno mesto na Londonskom univerzitetu – profesor ekonomskih nauka i statistike. Hajek je to prihvatio i u Velikoj Britaniji je ostao do 1949. godine (britanski državljanin postao je 1938. godine). Boravak u britanskoj akademskoj zajednici u ovom periodu omogućio mu da bude u samom centru dve velike debate, najpre sa Kejnzmom i njegovim sledbenicima, a onda i sa socijalistima. U oba slučaja isticao je „svoju zastavu“ i hrabro ulazio u arenu.

Posle II svetskog rata liberalizam je proživljavao teške momente. Klatno se pomerilo u sasvim drugom pravcu – prema socijalizmu i kejnzijizmu. U to vreme liberalizam zastupa i brani mali broj naučnika. Hajek je 1947. godine zajedno s tridesetak naučnika iz Evrope i SAD osnovao „Mont Pelerin Society“, s ciljem da se okupe i upoznaju malobrojne pristalice slobodnog tržišta. U dokumente je uneta odrednica da cilj društva nije propaganda ideja ni delovanje kroz političke partije (članovi neće pripadati nijednoj političkoj stranci), već da svrhu delovanja udruženja predstavlja „razmena ideja i očuvanje slobodnog društva“.

Hajek je bio predsednik društva do 1960. godine, a nakon toga počasni predsednik. Nastavio je i univerzitetsku karijeru. Od 1950. do 1962. godine Hajek je profesor u Čikagu, gde predaje „društvene i moralne nauke“ (ekonomsko odeljenje ga nije prihvatilo). U to vreme on se od ekonomskih tema preusmerava na psihologiju, političku filozofiju, metodologiju nauka, teoriju prava. U Evropu se vratio 1962. godine i preuzeo je katedru čuvenog Valtera Ojkena, na Univerzitetu u Frajburgu. Od 1968. do 1977. godine bio je gostujući profesor na Univerzitetu u Salzburgu.

Hajek je bio član Britanske akademije i počasni doktor brojnih univerziteta u svetu. Saradnici i bliski prijatelji opisuju ga kao učtivog i pažljivog čoveka širokog znanja i interesovanja. U mlađim danima bavio se biciklizmom, planinarstvom, fotografijom. Sakupljao je retke knjige iz ekonomije, filozofije i istorije i formirao je bogatu privatnu biblioteku.

Fridrih fon Hajek umro je u Frajburgu 23. marta 1992. godine.

2. RANI HAJEK

Hajek je bio svestran mislilac sa širokim poljem interesovanja. Pisao je radove iz teorijske ekonomije, filozofije, filozofije nauke, psihologije, političke filozofije, etike, prava, istorije ideja. Njegova ogromna radna energija i dug životni vek omogućili su stvaranje zadivljujućeg opusa: 25 knjiga i 130 članaka. Prošao je kroz sve faze koje može proći jedan dosledan mislilac u turbulentnim vremenima: u mladosti hvaljen i veličan kao monetarni stručnjak, nakon toga skrenut na marginu i smatran „ekonomskim čudakom“, da bi u starosti bio nagrađen najvišim priznanjima. Ali, čak i u poznom dobu, kada je hvaljen i dalje je bio meta oštrih kritika i osporavanja. Ilustracije radi, Mirdal se krajem sedamdesetih godina zalagao za ukidanje Nobelove nagrade za ekonomske nauke, tvrdeći da je ona obesmišljena dodelom Fridmanu i Hajeku. Hajek je napade i osporavanja podnosio sa nadmoćnim mirom čoveka koji je ubeđen u vrednost onoga što radi. U jednom razgovoru rekao je da ekonomske ideje obično postanu uticajne tek nakon smrti autora. Živeo sam dovoljno dugo, dodao je Hajek, da dočekam da neke od mojih ideja budu prihvaćene. O kakvim idejama je reč kada su one izazivale tako oprečne reakcije? Ono što će uslediti više je detaljniji spisak „ključnih reči“ nego celovit prikaz Hajekovog rada.

2.1. PRIVREDNI CIKLUSI

Polja interesovanja „ranog“ Hajeka bile su „čiste“ ekonomske teme, a dve su se nametnule kao ključne: privredni ciklusi (koja je uključivala mnogo više nego što se na prvi pogled može primetiti) i „socijalistička kontroverza“. Osnivači „au-

strijske škole“ nisu se bavili privrednim cilusima. Taj posao obavila je druga generacija „austrijanaca“. Fon Mizes je 1912. objavio knjigu *The Theory of Money and Credit*, na koju će se Hajek snažno oslanjati. Mizes-Hajekova analiza ovog problema u literaturi je ostala pod nazivom „austrijska teorija privrednih cilusa“ i ona se svrstava u takozvane „monetarne teorije privrednih ciklusa“. Mizes je zapravo kombinovao Vikselovu monetarnu dinamiku sa Bem-Baverkovom teorijom kapitala. On je dokazivao da svaki pokušaj države da kreditnom ekspanzijom snizi kamatne stope ispod nivoa koji uspostavlja slobodno tržište i tako podstakne privrednu aktivnost, kratkoročno podstiče ekonomsku aktivnost, ali nakon toga neminovno usledi recesija.

Pomenuta Hajekova predavanja u Londonu bila su zapravo predstavljanje „austrijskog“ tumačenja privrednih ciklusa i objavljena su u knjizi *Prices and Production* 1931. godine. Knjigu čine četiri poglavlja (razvoj teorije o uticaju novca na cene i proizvodnju; uslovi ravnoteže između tražnje za potrošnim i proizvodnim dobrima – u ovom poglavlju su čuveni „Hajekovi trouglovi“; delovanje mehanizma cena u privrednom ciklusu; argumenti za i protiv „elastične“ količine novca u opticaju). Hajek naglašava razliku u poziciji „austrijske škole“ u odnosu na klasičnu monetarnu teoriju (kvantitativnu teoriju novca), koja je smatrala da promena količine novca u opticaju dovodi do promene opšteg nivoa cena, ali ne i do promene relativnih cena, tako da nema uticaja na strukturu proizvodnje. Hajek, sledeći Mizesa, smatra takvo tumačenje manjkavim, to jest dokazuje da sa promenom količine novca u opticaju dolazi upravo do promena relativnih cena, a samim tim i do promene strukture proizvodnje.

Nekoliko reči o tome kako se proces odvija. Hajek smatra da je potrebno definisati uslove ravnoteže, pa onda objasniti kako se ona narušava i ponovo uspostavlja. Ravnoteža podrazumeva da je usklađen odnos između tražnje za potrošnim dobrima i tražnje za proizvodnim dobrima. Svako narušavanje ovog odnosa dovodi do promena u strukturi proizvodnje, odnosno Hajekovom terminologijom, dovodi do „produženja“ ili „skraćanja“ procesa proizvodnje. Da bi se uspostavila nova ravnoteža, ovoj promeni u strukturi tražnje mora se prilagoditi proizvodnja proizvodnih i potrošnih dobara. Svaki relativni porast tražnje za proizvodnim sredstvima izazvaće „produženje“ proizvodnog procesa, a svaki relativnih porast tražnje za potrošnim dobrima imaće kao posledicu „skraćanja“ proizvodnog procesa. Postavlja se pitanje na koji način može doći, na primer, do relativnog porasta tražnje za proizvodnim dobrima? Postoje dve mogućnosti: ili se povećava štednja ili se to ostvaruje kreditnom ekspanzijom (porastom količine novca u opticaju). Ukoliko dolazi do rasta štednje znači da je promenjena vremenska preferencija pojedinaca, to jest da su oni orijentisani na budućnost. Ovakvo finansiranje investicija rezultira samoodrživim privrednim rastom.

Problem se pojavljuje kada se to obavlja na drugi način – monetarnim injekcijama. Kreditom ekspanzijom snižava se kamatna stopa (ispod nivoa „prirodne“ stope kojoj odgovara uravnotežena ponuda i tražnja kapitala i koja je određena vremenskim preferencijama svih tržišnih učesnika), pa raspoloživa ponuda sredstava za investiranje nadilazi nivo koji se ostvaruje dobrovoljnom štednjom pojedinaca. Krediti postaju jeftiniji i preduzetnici na ovaj „cenovni signal“ odgovaraju povećanjem investicija, s obzirom da postaju isplativi i neki projekti koji to nisu bili pri ranijoj kamatnoj stopi. Dolazi ne samo do promene ukupnih investicija nego i do promena u njihovoj strukturi – menja se „intertemporalna struktura proizvodnje“. Investicije u kapitalno intenzivnije proizvodne procese će porasti u odnosu na investicije u manje kapitalno intenzivne proizvodne procese. Rečju, poslovni ljudi reaguju kao da je štednja zaista porasla, to jest kao da je došlo do promene vremenske preferencije tržišnih učesnika. Budući da su vremenske preferencije ostale nepromenjene, promena u strukturi proizvodnje stvara disproporcije u privredi. Ovaj nesklad veštački se održava sve dok traje kreditna ekspanzija. U jednom momentu, kada ona prestane, uočava se da ne postoji dovoljna štednja koja bi omogućila realizaciju svih novih projekata i ekspanzija se pretvara u recesiju (investicije se moraju uskladiti sa stvarnom štednjom). Ove promene prate i odgovarajuća prilagođavanja na tržištu rada. U periodu veštački podstaknute ekspanzije nezaposlenost je niska, a u fazi recesije dolazi do njenog porasta. Oporavak privrede podrazumeva likvidaciju pogrešnih investicija (koje su izazvane veštačkim sniženjem kamatne stope ispod „prirodnog“ nivoa) i prilagođavanjem strukture proizvodnje stvarnim potrošačkim intertemporalnim preferencijama. Postoje, dakle, dve faze jedinstvenog procesa: u periodu ekspanzije dolazi do „produženja“ perioda proizvodnje, a u vreme kontrakcije dolazi do njegovog „skraćanja“, što je u literaturi označeno kao „efekat harmonike“. Ovu bazičnu teoriju Hajek je kasnije dopunjavao, a posebno je predmet analize bio takozvani „Rikardov efekat“ (porast nadnica destimuliše supstituciju kapitala radom, a smanjenje nadnica je podstiče). Članci koji se bave privrednim ciklusima skupljeni su u knjizi *Profits, Interest and Investment* koja je objavljena 1939. godine.

Hajek je zaključio da država ne treba da se meša u „privrednu igru“ i šalje pogrešne cenovne signale tržišnim učesnicima, odnosno nije moguće državnim merama poboljšati rezultate koje ostvaruje slobodno tržište. On je zapravo imao za cilj da dokaže da je kontraproduktivan svaki pokušaj da se promenama količine novca u opticaju (njegovim „elastičnim“ upravljanjem) utiče na privrednu aktivnost. „Austrijska“ teorija privrednih cilusa podstakla je oštru raspravu sa Kejnzmom i njegovim sledbenicima (Kejnz je 1930. godine objavio *Raspravu o novcu*, a šest godina kasnije *Opštu teoriju*). Stavovi su se razlikovali kako prema

identifikovanju uzroka krize, tako i prema predloženoj terapiji. Mnogi smatraju da je to jedna od najznačajnijih diskusija u ekonomskoj nauci u prošlom veku. U ovu raspravu su, pored ostalih, bili uključeni Srafa i Kaldor. Kejnzova strana zastupala je tezu da osnovni uzrok krize leži u nedovoljnoj potrošnji („efektivnoj tražnji“). Teorija „austrijskih“ protivnika biva prihvaćena od strane najvećeg dela akademske zajednice. Kako kaže Betke, u očima publike Kejnz je porazio Hajeka i on je izgubio svoju poziciju i u profesiji i među studentima. Hajek se nakon toga usmerava na unapređenje teorije kapitala i ovo njegovo, možda i najambicioznije ekonomsko istraživanje, rezultiralo je knjigom *The Pure Theory of Capital* koja je objavljena 1940. godine i koja je imala slab prijem u naučnoj zajednici. Njen mlak prijem bio je jednim delom posledica složenosti teme i izlaganja, a drugim delom posledica promene „mode“ – na dnevnom redu su bile neke druge teme. Nekoliko decenija kasnije (1976), Hajek se još jednom vraća na monetarna pitanja knjigom *Denationalisation of Money* gde preispituje svrsishodnost postojanja centralnih banaka, odnosno zalaže se za „privatni“ novac.

2.2. KRITIKA SOCIJALIZMA I INTERVENCIONIZMA

Hajek je – zajedno sa Mizesom koji je i podstako diskusiju čuvenim člankom o „socijalističkom računu“ 1920. godine, a 1922. godine i knjigom *Socijalizam* – učestvovao i u drugoj velikoj debati prošlog veka: da li socijalistička privreda može biti efikasna. Na suprotnoj strani nalazili su se, da pomenemo samo najpoznatije, Lange, Lerner, Tejlor i Dickinson – koji su zastupali takozvani „tržišni socijalizam“. Hajek je najpre 1935. godine priredio zbornik radova (napisao je uvodni i zaključni esej) pod naslovom *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. Kao prilozi potpunijem razumevanju ove teme važne su i Hajekove knjige: *The Road to Serfdom* (ovo je knjiga kojom je Hajek na sebe skrenuo pažnju šire javnosti, odnosno koja ga je učinila poznatim izvan uske akademske zajednice), *Individualism and Economic Order* i *The Counter-Revolution of Sciences*. Hajek se još jednom vratio ovoj temi knjigom *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, koja je objavljena 1988. godine. Pre završetka konačne verzije teksta Hajek se razboleo, pa je knjigu pripremio za izdavanje V.V. Bartli III. U kritici kolektivizma i intervencionizma najjasnije su izraženi Hajekovi stavovi o prirodi ekonomskih pojava i procesa, njihovom funkcionisanju i posledicama, kao i o zadacima društvenih nauka uopšte. Hajek nije dokazivao da je planiranje nemoguće, već da je inferiorno u odnosu na rezultate decentralizovanog (tržišnog) sistema. I ovu Hajekovu kritiku planiranja ekonomisti su primili sa skepsom. Trebalo je da prođe pet decenija pa da Janoš Kornaj izjavi da je, gledajući unazad, „Hajek bio u pravu u svakoj tački te debate“.

2.2.1. DECENTRALIZOVANO ZNANJE I SPONTANI POREDAK

Ključna tačka na kojoj počiva Hajekova kritika kolektivismu i intervencionizmu jeste stav da bez cenovnih signala, koje emituje slobodno tržište, nije moguća efikasna privreda koja deluje prema potrebama potrošača. Zašto je slobodno funkcionisanje sistema cena toliko važno? Zbog prirode raspoloživog znanja u društvu (Hajek je u radovima iz kasnijeg perioda rekao da bi bolja reč bila „informacije“ umesto „znanje“, budući da ona upućuje na znanje o posebnim činjenicama pre nego na teorijsko znanje). Ovo znanje je rasuto i ne može se statistički, niti na bilo koji drugi način, sakupiti na jedno mesto i preneti na neki autoritet koji bi upravljao ekonomskim poretkom u celini. Svaki učesnik tržišnog sistema poseduje samo delić znanja, a sistem cena obavlja suptilno usklađivanje ovog disperziranog znanja i njegovog širenja kroz tržišni sistem, odnosno omogućuje njegovu racionalnu upotrebu. Stoga, kako je sam Hajek objasnio sublimirajući zaključak vlastitog članka *Economics and Knowledge*, zadatak ekonomske teorije jeste objašnjenje nastanka sveobuhvatnog poretka ekonomskih aktivnosti, koji je učinio korisnom veliku količinu znanja, i to ne znanja koje bi bilo sakupljeno u umu bilo koje osobe, već takvog koje postoji samo u vidu odvojenih saznanja u hiljadama i milionima različitih jedinki. Problem koji treba rešavati nije kako optimalno alocirati resurse, već kako na najbolji način iskoristiti znanje koje nikome nije dato u celosti.

Druga tačka na kojoj Hajek dosledno insistira jeste naglašavanje tržišnog procesa premanentnog prilagođavanja, a ne stanja ravnoteže. Optimističko očekivanje i uverenje u mogućnost racionalnog „ekonomskog računa“ u socijalizmu je, prema Hajekovom mišljenju, bilo zasnovano na pogrešnoj slici ekonomske stvarnosti – pogrešnoj ekonomskoj teoriji. Hajek je dokazivao da teorija opšte ravnoteže predstavlja pogrešan pristup, odnosno pogrešno tumačenje tržišnog procesa i nesvesno utire put intervencionizmu i socijalizmu. Ravnoteže predstavljaju samo teorijska stanja, dok je u stvarnosti reč o procesima neprekidnog prilagođavanja. Informacije, koje tržišni učesnici koriste u postupku prilagođavanja na promene, prenose se cenovnim signalima. Slobodno tržište omogućuje svim pojedincima, koji na njemu deluju, da shodno svojim individualnim preferencijama i sposobnostima procenjuju relativne prednosti različitog korišćenja resursa o kojima imaju neposredno znanje. Tu ulogu niko drugi nije u stanju da efikasnije obavi u njihovo ime. Konkurencija podrazumeva tržišnu dinamiku i predstavlja „proces otkrivanja“. Ona je proces u kojem ljudi stižu i prenose znanje. Slobodan tržišni proces ne samo što predstavlja efikasan način komunikacije unutar jednog decentralizovanog sistema odlučivanja, već se njegovim funkcio-

nisanjem ostvaruju i oni ciljevi koje niko pojedinačno nije imao u nameri. Reč je „o igri koja stvara bogatstvo“.

S Hajkovim imenom se, s punim pravom, najčešće povezuje teorija spontanog poretka i evolutivnog razvoja društva. U ovoj analizi Hajek se snažno oslanjao na Karla Mengera. Ključne institucije – moral, država, novac, tržište – nastali su spontano „kao rezultat ljudskih akcija, ali ne i ljudskog plana“ (ova formula-cija koju Hajek često koristi potiče od Adama Fergusona). Spontani poredak (*cosmos*) predstavlja suprotnost planiranom poretku (*taxi*). „Kosmos“ je poredak koji ne teži nekom unapred postavljenom cilju, to jest on nema nikakvu unutrašnju svrhu koju nastoji da realizuje. „Taksis“ je proizvod svesnih odluka i može se opisati terminom organizacija. To je poredak koji je konstruisan da bi ispunio određenu svrhu. Prvi tip poretka – kosmos – počiva na evolutivnoj, a drugi na konstruktivnoj racionalnosti. Hajek je predlagao da se spontani poredak tržišta nazove „katalaksija“ (*catallaxy*) i da on bude zamena za termin ekonomija.

2.2.2. „KOBNA IDEJA“

U čemu se sastojala „ključna greška“, odnosno zašto je socijalizam predstavljao „kobnu ideju“? Socijalizam je, smatra Hajek, greška intelektualaca i njihove sujete, odnosno tvrđenja da se zna ono što se ne zna niti se može znati. Zbog prirode ekonomskih fenomena, načina formiranja i funkcionisanja ekonomskih institucija, kao i pomenute prirode ekonomskog znanja, Hajek je negirao mogućnost matematičkog modeliranja i upravljanja tržišnim procesima (planiranja). Primera radi, promena samo jedne jedine cene dovodi do promene stotine i stotine drugih tržišnih cena. Svaka od tih pojedinačnih promena potencijalno može da bude različita (ne mora da bude u istom iznosu kao inicijalna promena), jer na njih utiču različiti nivoi potrošnje, kao i usavršavanja u proizvodnim procesima. Sve to stvara potpuno nov tržišni ambijent u okviru kojeg se treba prilagođavati i tražiti najbolje moguće rešenje. Kvantitativno predstavljanje ovakvog procesa čak ni načelno nije moguće.

Socijalizam se ne može održati kao racionalan i efikasan ekonomski sistem upravo zbog nepostojanja cenovnog (signalnog i informativnog) mehanizma. I Mizes i Hajek naglašavali su da je mehanizam alokacije resursa neodvojiv od oblika vlasništva (svojinskih prava). Nemogućnost ekonomske kalkulacije u socijalizmu posledica je određenog tipa svojinskih prava, koji onemogućuje konkurenciju i delovanje sistema cena. Usled nepostojanja privatne svojine socijalizam neće funkcionisati na tržišnim principima. Nepostojanje i nefunkcionisanje tržišnog mehanizma onemogućuje utvrđivanje cena kako proizvoda tako i proizvodnih faktora, odnosno cena koje odražavaju odnose ponude i tražnje. Rečju, nedostaje mehanizam koji treba da omogući prenošenje informacija o tome koji

proizvod nedostaje na tržištu i po kojoj ceni su spremni potrošači da ga prihvate. Država ili, kako kaže Hajek, „planer“ moraće da se, u nedostatku cenovnih signala, posluži arbitražom i prisilom.

Hajek je u *Putu u ropstvo* (zanimljivo je da se o knjizi pozitivno izjasnio i Kejnz) dokazivao zašto je opasan svaki pokušaj oblikovanja budućnosti u skladu sa „visokim idealima“. Svi takvi „misionarski pokreti“ i nastojanja u stvarnosti proizvedu svoju suprotnost - upornim nastojanjem da se na zemlji stvori raj zapravo se stvori pakao. Sve je, smatra Hajek, počelo prodorom socijalističkih ideja, odnosno zalaganjem za ograničavanjem ekonomskih sloboda. Takvo ponašanje je opravdavano potrebom stvaranja „novog društva“ koje će biti ekonomski efikasno, ali i istovremeno sa višim stepenom socijalne jednakosti i pravednosti. Preciznije, ključni zahtev je izražen kroz nastojanje da se smanji tržišna neizvesnost i poveća sigurnost. Postepeno su napuštana liberalna načela izgrađena u osamnaestom i devetnaestom veku, a istovremeno je jačala ideja o mogućnostima dizajniranja strukture društva i društvenih procesa analogno tehničkim sistemima. Da problem bude težji, socijalističke ideje prihvatio je i veći deo humanističke inteligencije, koji ih je smatrao očiglednim i prirodnim nastavkom stare liberalne tradicije. Prihvatanje socijalističkih ideja pripremiло je potrebne instrumente buduće totalitarne kontrole i privrede i društva. Hajek dokazuje nespojivost ekonomske i političke slobode sa kolektivizmom. Proces ekonomskog planiranja ima duboke negativne posledice jer se ekonomska kontrola ne može zastaviti samo u domenu privrednog života. Ekonomska kontrola nije samo kontrola jednog sektora ljudskog života koji može da se odvoji; ona postaje kontrola sredstava za sve ljudske ciljeve, to jest prerasta u globalnu kontrolu nad celokupnim životom svakog pojedinca – to je „put u ropstvo“. Najpre dolazi do napuštanja demokratije. Postojanje različitih individualnih interesa i njihovo usklađivanje demokratskom procedurom, ustupa mesto arbitraži u ime nametnutog „opšteg cilja“. Pored toga, centralno-planski ekonomski i društveni sistem onemogućuje vladavinu prava. Ova Hajekova knjiga predstavlja početak njegovih višedecenijskih napora usmerenih u pravcu afirmacije liberalnog društva.

2.2.3. „KONTRAREVOLUCIJA NAUKE“

Četrdesetih godina prošlog veka Hajek je objavio nekoliko eseja u kojima preispituje kako se dogodilo da intelektualci previde probleme sa kojima će se suočiti „planeri“. Eseji su 1952. godine objavljeni u knjizi *Kontrarevolucija nauke*. Hajek suptilno traga za uzrocima (ovaj deo njegove analize predstavlja važan doprinos istoriji ideja) i posledicama „scijentizma“ u društvenim naukama. „Kontrarevolucija nauke“ zapravo predstavlja proces pogrešnog primenjivanja „principa naučnosti“ u društvenim naukama, što je prema Hajekovom mišljenju

imalo dugoročne razorne posledice za njihov razvoj. Osnovni metodološki problem koji se pojavio u društvenim naukama, smatra Hajek, sastojao se u tome što su one počele da „imitiraju metode i jezik prirodnih nauka, ali ne i njihov duh“. Došlo je do „inženjerskog pristupa društvu“. Reč je o mehaničkoj i nekritičkoj primeni navika mišljenja u novim naučnim oblastima, koje su prema svojoj prirodi sasvim različite od onih u kojima su bile formirane. Ovo imitiranje Hajek naziva „scijentizmom“, odnosno „scijentističkom predrasudom“. Brojni su problemi u društvenim naukama nastali takvim pristupom, ali pomenućemo ovom prilikom samo nekoliko. Pre svega, porasla je sklonost prema kvantifikacijama i došlo je do preteranog poverenja u njihovo značenje. Ovo se opravdavallo tezom da je u društvene nauke neophodno uneti „egzaktnost“, koja karakteriše prirodne nauke i predstavlja osnovu njihovog uspeha, kao i eliminisati naučničku subjektivnost. Među svim društvenim naukama ovakav pristup najviše je pogodio ekonomiju. U ovom kontekstu metodološkog lutanja društvenih nauka, pojavio se i „istoricizam“. Osnova „istoricizma“, koji kritikuje Hajek, sastoji se u stavu da je istorija jedini put koji može voditi teorijskoj nauci o društvenim pojavama. Takvoj predrasudi su u velikoj meri robovali i ekonomisti, jer su se nadali da će na pomenuti način steći neophodnu empirijsku podlogu za formiranje teorije o predmetu svoga istraživanja. Sa „scijentizmom“ je u bliskoj vezi i „metodološki kolektivizam“. Reč je o tendenciji da se celine, kao što su društvo ili ekonomija, tretiraju kao definitivno dati objekti o kojima je moguće otkriti zakone ukoliko se oni posmatraju kao celine.

Kakva je Hajekova metodološka pozicija? U literaturi postoje različita tumačenja Hajekove metodološke pozicije. Jedni smatraju da se ona menjala (posebno pod uticajem Karla Popera), a drugi tvrde da je reč o doslednom zastupanju iste pozicije. Ostavićemo tu diskusiju ovom prilikom po strani. U ranijim tekstovima na ovu temu Hajek je naglašavao subjektivizam, a u kasnijim visok stepen složenosti društvenih pojava, što utiče na prirodu i domete teorija kojima se ovakve pojave objašnjavaju. Hajek je zastupao poziciju „austrijske škole“ – metodološki subjektivizam, individualizam i „kompozitivni“ metod. Često je ponavljao Mizesov stav da su najdublji prodori u ekonomiji rezultat dosledene primene subjektivizma (mada nikad nije prihvatao Mizesov apriorizam). Društvene nauke se ne bave odnosima između stvari, kao prirodne nauke, već odnosima između ljudi i stvari ili odnosima između samih ljudi. Društvene nauke istražuju ljudsko delanje, s ciljem da objasne nenameravane i neplanirane posledice slobodnog delovanja velikog broja ljudi. Pronalaženje odgovora na pitanje kako je moguće da institucije, koje služe zajedničkom blagostanju i najvažnije su za njegovo unapređenje, mogu da nastanu bez zajedničke volje koja ima za cilj njihovo stvaranje, Karl Menger je smatrao najznačajnijim problemom društvenih nauka.

U tumačenju ljudskog delanja nužno je uzimati u obzir subjektivne procene date situacije od strane njenih učesnika. Pri tome, nije bitno da li su te subjektivne procene tačne ili nisu, one su objektivni podaci koji se moraju uzeti u obzir. Subjektivna znanja i verovanja brzo se i nepredvidivo menjaju; znanja i verovanja pojedinaca su različita i često suprotstavljena, kao i raspršena na ogroman broj pojedinaca. Preferencije pojedinaca ne moraju biti racionalne (u smislu doslednosti). Ova znanja nikada ne postoje kao konzistentno i koherentno telo, odnosno ne mogu se sintetički obuhvatiti. Rasutost i nesavršenost znanja predstavljaju dve osnovne činjenice od kojih polaze društvene nauke. Individualna verovanja samo su polazni osnov istraživačkog postupka i ne predstavljaju predmet objašnjenja; oni su elementi od kojih se rekonstruiše struktura mogućih odnosa između pojedinaca. Društvo je sagrađeno od ljudskih ideja i pojmova i društvene fenomene moguće je prepoznati (i oni imaju za društvene istraživače značenje) samo ako se reflektuju u mišljenjima ljudi.

Društvene celine, dokazuje Hajek, nikada nam nisu (niti mogu da budu) date na način na koji su nam date „prirodne jedinice“, koje prepoznajemo čulima. Dok je metod prirodnih nauka analitičan (prirodne nauke počinju sa složenim fenomenima prirode, a onda se vraćaju na elemente od kojih su oni komponovani), metod društvenih nauka trebalo bi da bude „kompozitivan“. Društvene nauke nemaju posla sa datim celinama, već njihov je zadatak „da ove celine konstitušu konstruisanjem modela iz poznatih elemenata – modela koji reprodukuju strukture odnosa između nekih (od mnogih) fenomena koje uvek simultano opažamo u realnom životu“. To su celine, odnosno grupe elemenata „koje su strukturalno povezane i koje učimo da izdvajamo iz totaliteta opaženih fenomena samo kao rezultat našeg sistematskog uklapanja elemenata sa poznatim svojstvima i koje gradimo ili rekonstruišemo iz poznatih osobina elemenata“. Shodno tome, one ne mogu imati svojstva osim onih koja slede iz načina na koji smo ih konstruisali. Razlikovanje između objašnjenja principa na osnovu koga je nastao fenomen i objašnjenja koje omogućava predviđanje tačnog rezultata, od velike je važnosti za razumevanje teorijskih metoda društvenih nauka.

Hajek je u kasnijim člancima (na primer „Stepeni objašnjenja“ i „Teorija kompleksnih fenomena“) naglašava da su društvene pojave visokog stepena složenosti i da, ukoliko bi trebalo tražiti odgovarajuću metodološku analogiju u prirodnim naukama, onda to nije fizika već teorija evolucije u biologiji. Kako se određuje nivo kompleksnosti? Hajek smatra da zadovoljavajući kriterijum predstavlja minimalan broj elemenata od kojih se mora sastojati primer obrasca da bi se izložili svi karakteristični atributi klase obrazaca o kojima je reč. U slučaju kompleksnih pojava, moguće je predviđati samo opšte karakteristike poretka, ali ne i njegove detalje. Precizno predviđanje u slučaju kompleksnih pojava nemogu-

će je zbog dva razloga: nemoguće je iz mnoštva determinirajućih uzroka izvesti model koji bi uspeo da suzi broj mogućih događaja, da preostane samo jedan koji bi bio dopušten; istraživač je principijelno ograničen obimom raspoloživih činjenica, to jest one mu nikada u celini nisu dostupne. Predviđanja u ovakvim slučajevima kažu nam samo to da će se pod određenim uslovima pojaviti određen skup događaja. Ili, kako je primetio Hajek: „Nijednom ekonomisti još nije uspelo da se obogati kupovinom i prodajom roba na osnovu svojih naučnih predviđanja budućih cena (premda su neki to uspeli prodajom svojih naučnih predviđanja)“.

3. POZNI HAJEK – VELIKA SINTEZA

Hajek je odbacio neoklasičnu teoriju, makroekonomiju (u svim njenim varijantama, a ne samo u kejnzijanskoj, kako se obično pogrešno tumači), primenu matematičkih metoda u ekonomskoj analizi i na taj način doveo u pitanje brojne analitičare, nastavnike i savetnike koji su upravo radili (i od toga živeli) sve ono što je on označavao beskorisnim. Ovo je jedan od razloga zašto ga neki delovi akademske zajednice uopšte nisu prihvatili ili su ga prihvatili delimično i sa velikom rezervom. Nakon II svetskog rata polje Hajekovog naučnog interesa se menja. Budući da je iz obe pomenute debate izašao kao poraženi – takav je bio dominirajući stav naučne zajednice – Hajek napušta područje ekonomije i usmerava se na teme iz psihologije (kao rezultat tog rada nastala je knjiga *The Sensory Order*) i posebno političke filozofije i prava. Treba imati u vidu da su Hajekova istraživanja izvan ekonomije bila u funkciji dubljeg razumevanja same ekonomije. Sam je u jednom članku napisao da „onaj ko je samo ekonomista, ne može da bude i dobar ekonomista“. U društvenim naukama, smatra Hajek, gotovo da ne postoji problem na koji se može adekvatno odgovoriti na osnovu samo jedne specijalizovane discipline.

Prvi rezultat ovog segmenta njegovog naučnog interesovanja predstavlja knjiga *The Constitution of Liberty*. U ovoj knjizi Hajek raspravlja o vrednosti slobode, odnosu slobode i zakona, kao i o slobodi u državi blagostanja. Cilj mu je bio, kako sam kaže, „da oslika jedan ideal, da pokaže kako može da se dosegne i da objasni šta bi njegovo ostvarenje značilo u praksi“. Hajek ukazuje na realnu opasnost da se jedno društvo blagostanja pretvori u svemoćnu državu, ali predstavlja i neophodne aktivnosti („protivmere“) koje bi vodile očuvanju liberalnog poretka. Država u liberalnim privredama svoju delatnost treba da ograniči na specifikaciju i zaštitu prava svojine ekonomskih učesnika, kao i garanciju sprovođenja prvobitno ugovorenih uslova. Drugim rečima, država bi trebalo da prati sprovođenje opštih pravila tržišne igre, to jest državna intervencija u jednom

društvu mora da bude svedena samo na one aktivnosti koje su nužne da se zaštititi sloboda, a ne da se sloboda ograničava. Zadatak ekonomske politike se mora ograničiti na „stvaranje uslova u kojima će tržište što bolje delovati“.

Konačnu reč „poznog“ Hajeka predstavlja, bez ikakve sumnje, trotomna studija *Law, Legislation and Liberty*. Knjiga predstavlja veličanstvenu krunu Hajekovog rada i višedecenijskog sistematskog istraživanja (na knjizi je radio dve decenije). Ova knjiga jednim delom je rađena u vreme Hajekovog boravka u Frajburgu. To je mesto gde je nastao ordoliberalizam, teorijski pravac koji je naglašavao neophodnost analize privrednog poretka u kontekstu poretka društva u celini (na primer, neoliberali su pravo i ekonomiju smatrali neodvojivim). Sam Hajek je priznao da se u svojim analizama oslanjao na ordoliberalne, posebno na Valtera Ojkenu. Studiju *Pravo, zakonodavstvo i sloboda* čine tri celine: „Pravila i uređenje“, „Iluzija društvene pravde“ i „Politički poredak slobodnih ljudi“.

U prvoj knjizi Hajek obrazlaže zašto poredak koji poseduje složenost modernog društva ne može da se planira ni kao celina ni oblikovanjem svakog dela posebno ne obazirući se na ostatak, nego se razvija spontano, doslednim pridržavanjem određenih principa kroz proces evolucije. Ključna reč glasi sloboda, a ona može biti očuvana samo ako se usvoji kao opšti princip čija primena na posebne slučajeve ne zahteva opravdanje. Sloboda, o kojoj govori Hajek, nije anarhija, već delovanje u okviru datih opštih pravila. Vladavina apstraktnih pravila – nomos – čini sastavni deo spontanog poretka. Društvo počiva na pravilima koja ljudi slede, često ne znajući ni kako ni zašto su ona nastala. Zakon, sloboda i svojina neraskidivo su povezani, odnosno nema zakona, u smislu univerzalnih pravila ponašanja, koji ne određuje granice individualne slobode, to jest donošenjem pravila svakome se omogućuje da jasno ustanovi gde je slobodan da deluje. Pravila su definisana u negativnom smislu, to jest ona ne govore šta treba ili mora, već šta ne sme da se čini. Ceo sistem pravila nikada ne može da se svede na svrhovitu konstrukciju za poznate ciljeve, nego mora da ostane nasleđen sistem vrednosti koji vodi društvo. Kako kaže Hajek, pravila su „izum za savlađivanje našeg konstitucionalnog neznanja“. Ova pravila mogu postići nameravani efekat obezbeđenja formiranja apstraktnog poretka aktivnosti samo putem svoje univerzalne primene. Zakoni se jasno razlikuju od specifičnih naredbi jer su predviđeni da funkcionišu u okolnostima koje se ne mogu detaljno predvideti. Pravni zakoni i vladavina prava nikoga ne favorizuju unapred, niti bilo koga konkretno diskriminišu.

Hajek smatra evoluciju centralnim pojmom za razumevanje nastanka i razvoja civilizacije. Procesi varijacije, adaptacije i konkurencije karakteristike su kako biološke tako i kulturne evolucije. Bez stalne konkurencije ne samo da nije moguć napredak, već ni očuvanje postojećih dostignuća. Svaki organizam zao-

kupljen je rešavanjem problema koji su vezani za njegov opstanak. Problemi koje rešava čovek predstavljaju traganja za boljim životnim uslovima, za većom slobodom i za jednim, kako bi rekao Poper, „boljim svetom“. Rešavanje problema se odvija pomoću procesa pokušaja i greški, odnosno pomoću provera i eliminisanja grešaka. Sposobnost da se uči od drugih bila je značajna za preovladavanje urođenih instikta. Čovečanstvo je dostiglo civilizaciju učeći da sledi pravila i razvijajući sama pravila. „Kobna ideja“ u ovom kontekstu predstavlja ideju da sposobnost sticanja veština potiče od razuma. Hajek smatra da je upravo suprotno tačno, odnosno da je naš razum isto tako rezultat procesa selekcionarne evolucije koliko i naš moral. Čovek je postao inteligentan „zato što je postojala tradicija iz koje je mogao da uči“. Jedini način na koji se poredak može menjati jeste poboljšanje apstraktnih pravila kojima se jedinke rukovode.

U drugom delu knjige Hajek se usmerava na problematiku „distributivne pravde“. Vera u društvenu pravdu, smatra Hajek, predstavlja najozbiljniju pretnju za većinu drugih vrednosti slobodne civilizacije. Hajek naglašava da su u ovom kontekstu dva pitanja ključna: da li unutar ekonomskog poretka, koji je zasnovan na slobodnom tržištu, pojam društvene pravde ima bilo kakvo značenje i sadržaj; te da li je moguće očuvati tržišni poredak, dok mu se u ime „društvene pravde“ nameće neki obrazac raspodele (nagrađivanja), zasnovan na proceni izvršenja ili potrebama različitih pojedinaca ili grupa autoriteta koji poseduju moć da ga nametnu? Hajek suptilno dokazuje da je odgovor na oba pitanja negativan. Pojam distributivne pravde Hajek smatra neupotrebljivim (i besmislenim) u kontekstu spontanog poretka, odnosno tvrdi da on jedino može da ima značenje u komandnoj ekonomiji, koja se zasniva na potpuno drugačijim principima. Rečju, ne postoje principi individualnog ponašanja koji bi doveli do obrasca raspodele koji kao takav može da se nazove pravednim, odnosno nema mogućnosti da pojedinac zna šta bi trebalo da uradi da bi osigurao „pravednu nagradu“ za svoje sunarodnike. U katalaktičkom poretku, konkretni rezultati za pojedinca su nepredvidivi, i pošto oni nisu rezultat bilo čije namere ili plana, besmisleno je opisivati kao pravedan ili nepravedan način na koji tržište obavlja raspodelu. Svako je nagrađen u skladu sa vrednošću koje njegove usluge imaju za potrebe ljudi kojima ih je pružio. Ova vrednost, tvrdi Hajek, ne stoji u nužnom odnosu prema bilo čemu što bismo mogli nazvati njegovim zaslugama, a još manje njegovim potrebama.

U trećem delu knjige Hajek preispituje podelu vlasti, kao i odnos privatnog i javnog sektora (argumenti za i protiv državne intervencije u pojedinim oblastima). Posebno skreće pažnju na razloge neuspeha „demokratskog ideala“. Hajek naglašava da ideal demokratske kontrole vlasti i ideal ograničenja vlade pomoću zakona, predstavljaju različite ideale koji ne mogu da se dostignu ukoliko se

istom predstavničkom telu povere i zakonodavstvo i moći vlade. Posedovanje neograničene vlasti onemogućava predstavničkom telu da dovede do dominacije opštih principa, zato što u takvom sistemu većina u predstavničkoj skupštini, da bi ostala većina, mora da učini sve što može da bi „kupila podršku“. Ona to čini garantujući posebne koristi određenim interesnim grupama. Hajek to naziva „demokratijom pogađanja“. Pod lažnim imenom demokratije stvorena je mašinerija u kojoj ne odlučuje većina, nego svaki član većine mora da pristane na mnoga podmićivanja da bi dobio podršku za svoje posebne zahteve. Skupština, koja ima moć da izgasa pogodnosti posebnim grupama, mora postati takva da u njoj odlučuje pogađanje („nagodba“) među većinom. Demokratija i predstavnička vlast nisu podložni korupciji kao takvi, ono što ih čini korumpiranim jeste posebna institucija svemoćnog zakonodavstva. Hajek naglašava da „stranačko zakonodavstvo“ dovodi do propadanja bazičnih principa demokratskog društva. Svemoćna suverena skupština, koja nije ograničena isključivo na donošenje opštih pravila, označava da je vlada zapravo tiranska (vlada može da radi sve što poželi pod izgovorom da je većinska). Moderni ustavi ne znače slobodu pojedinca nego „licencu“ za većinu u parlamentu da deluje tiranski onoliko koliko to želi. Hajek čak smatra da ni reč demokratija ne odgovara svom prvobitnom idealu. Potrebna je nova reč koja izražava činjenicu da je volja većine autoritativna i obavezujuća za sve, samo ako, posvećujući se opštem pravilu, dokaže da joj je name-
ra da deluje pravično.

Centralna teza ove briljantne knjige, a to je i neka vrsta rezimea Hajekovog celokupnog učenja, glasi da će sloboda u kojoj je svima dozvoljeno da za svoje ciljeve upotrebe svoje raspoloživo znanje, pri čemu su pod kontrolom pravila korektnog ponašanja koja imaju opštu primenu, stvoriti najbolje uslove za postizanje njihovih ciljeva i da će takav poredak biti postignut i održan samo ako je autoritet, uključujući i autoritet većine, u vršenju svoje prinudne vlasti ograničen opštim principima kojima se zajedinca posvetila.

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA

- Geldtheorie und Konjunkturtheorie: Beiträge zur Konjunkturforschung*, Vienna und Leipzig: Holder-Pichler-Tempsky, 1929, (na engleskom objavljeno 1933. godine pod naslovom *Monetary Theory and the Trade Cycle*, London: Jonathan Cape)
- Prices and Production*, London: Routledge & Sons, 1931
- Monetary Nationalism and International Stability*, Geneva: The Graduate Institute of International Studies, 1937
- Profits, Interest and Investment: and Other Essays on The Theory on Industrial Fluctuations*, London: Routledge & Kegan Paul, 1939
- The Pure Theory of Capital*, London: Routledge & Kegan Paul, 1941
- The Road to Serfdom*, London: George Routledge & Sons, 1944, (prevedeno i na naš jezik: *Put u ropstvo*, Global Book, Novi Sad, 1997)
- Individualism and Economic Order*, London: George Routledge & Sons; Chicago: University of Chicago Press, 1948
- John Stuart Mill and Harriet Taylor: Their Friendship and Subsequent Marriage*, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1951
- The Counter-Revolution of Science: Studies of the Abuse of Reason*, Glencoe, Illinois: The Free Press, 1952, (prevedeno na naš jezik: *Kontra-revolucija nauke*, CID, Podgorica, 1998)
- The Sensory Order: An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1952
- The Political Ideal of the Rule of Law*, Cairo: National Bank of Egypt, 1955
- The Constitution of Liberty*, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1960 (prevedeno na naš jezik: *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1998)
- Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1967, (prevedeno na naš jezik: *Studije iz ekonomije, filozofije i politike*, Paideia, Beograd, 2002)
- Freiburger Studien. Gesammelte Aufsätze*, Tübingen: Walter Eucken Institut und J.C.B. Mohr/P. Siebeck, 1969
- Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, vol. I, „Rules and Order“, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1973, (prevedeno na naš jezik: *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, CID: Podgorica i Službeni list: Beograd, 2002)
- Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, vol. II, „The Mirage of Social Justice“, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1976, (prevedeno na naš jezik: *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, CID: Podgorica i Službeni list: Beograd, 2002)
- Denationalisation of Money: An Analysis of the Theory and Practice of Current Currencies*, London: The Institute of Economic Affairs, 1976
- New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1978.
- Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, vol. III, „The Political Order of a Free People“, London: George Routledge & Kegan Paul; Chicago: University of Chicago Press, 1979, (prevedeno na naš jezik: *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, CID: Podgorica i Službeni list: Beograd, 2002).
- The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, (ed. W.W. Bartley), Chicago: Chicago University Press, 1989, (prevedeno na naš jezik: *Kobna ideja*, CID, Podgorica, 1998).